

ÚVOD DO KONSPIRAČNÍCH TEORIÍ

INTRODUCTION TO CONSPIRACY THEORIES

MAREK HAVLÍK^{1,2,3}¹Národní ústav duševního zdraví²Ústav informatiky³3. lékařská fakulta Univerzity Karlovy

SOUHRN

Konspirační teorie a konspirační mentalita představují nejen vážnou hrozbu pro duševní zdraví, well-being a informovaná rozhodování, ale také zásadní riziko pro stabilitu demokratických společností. Přispívají k vzestupu extremistických politických stran, prohlubují společenskou polarizaci a často jejich narativy stojí v pozadí radikalizace a extremistického jednání, kterému propůjčují iluzi legitimacy. Tato úvodní studie se zaměří na charakteristické rysy konspiračních teorií včetně pro ně typické odolnosti vůči vyvrácení.

Klíčová slova: konspirační teorie, rysy konspiračních teorií, falzifikace

SUMMARY

Conspiracy theories and conspiratorial mentality represent not only a serious threat to mental health, well-being, and informed decision-making, but also a significant risk to the stability of democratic societies. They contribute to the rise of extremist political parties, deepen social polarization, and their narratives often underpin processes of radicalization and extremist behavior by providing an illusion of legitimacy. This introductory study will focus on the characteristic features of conspiracy theories, including their typical resistance to falsification.

Keywords: conspiracy theories, features of conspiracy theories, falsification

Úvod

Konspirační teorie jsou v současné době často diskutovány v kontextu rizik pro duševní zdraví (1), sociální vazby (2) a informovaná rozhodnutí (3). Společně s dezinformacemi konspirační teorie přispěly k posílení existující nedůvěry vůči očkování (4,5) a znatelně oslabily snahy o dosažení kolektivní imunity, která byla nezbytná k ukončení globální pandemie COVID-19 (6). V synchronii se zahraniční propagandou a vlivovými operacemi jsou konspirační narativy využívány k oslabování důvěry ve veřejné instituce a mohou vést k podpoře populistických politických hnutí (7), přičemž není výjimkou, že se mohou podílet na rozvoji paranoidního myšlení, radikalizace a násilného extremismu (8). V širším kontextu tak mohou konspirační narativy představovat hrozbu pro stabilitu a bezpečnost států a narušovat integritu mezinárodních dohod a institucí, jako je Evropská unie či NATO (9). Konspirační teorie tak nejsou jen marginálním fenoménem, ale hrozbou zasahující od individuální úrovně duševního zdraví až po mezinárodní politickou stabilitu.

Hlavní rysy konspiračních teorií

I přestože v současné době sociálních sítí a extrémně propojeného digitálního ekosystému zažívají konspirační teorie

svůj zlatý věk, nejedná se o nic nového. Oficiální záznamy o rychle se šířících fámách, zahalených do poutavého příběhu a parazitujících na nejednoznačnosti událostí, lze vysledovat například už do roku 64 n. l., kdy Řím zachvátil rozsáhlý požár. Tacitus popisuje, že zdroj požáru byl nejasný, ale podle rychle šířících se fám měl za požárem stát sám císař Nero, který chtěl v plamenech hořícího města najít inspiraci pro svou báseň o pádu Troji. Další fáma hovořila o tom, že za požárem stála Nerova touha po výstavbě palácového komplexu uprostřed Říma, čemuž však bránila dosavadní zástavba.

Tato historická katastrofa dobře vystihuje jeden z charakteristických rysů konspiračních teorií, kterým je, že se často objevují v obdobích zvýšené nejistoty, krize či během traumatických a stresujících událostí (10,11). Po odeznění akutní fáze krize (12), kdy lidé čelí vysoké míře nejistoty a pocitu ztráty kontroly, se přirozeně objevuje potřeba jednoduchého a srozumitelného vysvětlení. Konspirační teorie tuto touhu uspokojují, ovšem velmi maladaptivním způsobem. Nabízejí zdánlivě logické propojení chybějících „střípků“ v kauzálních řetězcích událostí, jejichž příčiny jsou nejasné nebo přinejlepším mnohohrstevnaté (13–15). I přestože konspirační teorie parazitují na lidské nejistotě, vytvářejí alespoň rámcově dojem kauzality a předvídatelnosti, ovšem za cenu zkreslení percepce reality. Traumatické události, jako jsou teroristické útoky, přírodní katastrofy, pandemie nebo náhlá úmrtí významných osobností, budou vždy živnou půdou pro takové

narativy, které dokážou nabídnout jednoduchý, a především emocionálně zabarvený příběh.

Právě emocionální síla je dalším typickým rysem konspiračních teorií, jejichž narativní struktura vysvětluje konečnou příčinu události nikoli jako přirozený jev či náhodnou shodu okolností (16), ale jako důsledek tajného působení skupiny mocných aktérů (13–15). Císař Nero není výjimkou a jeho role v dějinách konspirací přesně odpovídá i dnešní podobě konspiračních teorií. V jejich pozadí se vždy předpokládá existence tajné skupiny mocných a všehoschopných jedinců, kteří sledují vlastní skryté cíle a k jejich dosažení neváhají použít zlovolné, nelegální či dokonce bestialní prostředky (17). Atraktivnost tohoto rysu konspiračních teorií spočívá i v jeho narativní podobě, jelikož představuje archetypální boj mezi dobrem a zlem, často rámovaný obrazem slabšího, ale morálně čistého Davida vzdorujícího mocnému Goliášovi. Tento kontrast dodává příběhu emocionální náboj a činí jej nejen snadno zapamatovatelným, ale i přitažlivým, jelikož zastánci konspirační teorie propůjčuje roli v narativním dramatu. Zastánci konspirační teorie vnímá sám sebe jako někoho, kdo zná pravdu a stává se součástí velkého a komplexního příběhu, ve kterém on stojí na „správné“ straně, proti mnohem mocnějším a amorálním protivníkům. Právě tato narativní dimenze činí konspirační teorie poutavé – zjednodušují komplexní jevy do podoby příběhu o boji dobra se zlem a umožňují zastáncům prožívat pocit účasti na velkém dramatu s jasně vymezenými rolemi (18).

Falzifikace

Každé tvrzení, které usiluje o popis světa a událostí v něm – ať už má podobu vědecké teorie, hypotézy nebo abduktivního vysvětlení založeného na nejpravděpodobnější příčině – si implicitně vymezuje podmínky, za nichž by mohlo být vyvráceno. Tyto podmínky fungují jako potenciální falzifikátory; jsou-li naplněny, tvrzení se stává neudržitelným a je falzifikováno. Pokud například teorie tvrdí, že všechny labutě jsou bílé, stanovuje si falzifikační kritérium, které lze naplnit pozorováním labutě, jež bílá není.

Na rozdíl od vědeckých hypotéz a teorií konspirační teorie nespádají do tohoto naivního falzifikačního rámce, protože každý pokus o jejich vyvrácení vede nejen k jejich obhajobě a zaštitění před falzifikací, ale zároveň je interpretován jako přímý důkaz jejich pravdivosti. Každý nepříznivý důkaz, který by měl konspirační teorii zpochybnit, je do ní absorbován a reinterpretován prostřednictvím *ad hoc* hypotézy, podle níž je tento důkaz sám o sobě součástí konspirace (19). Z hlediska filozofie vědy jsou tak konspirační teorie epistemicky slabé, protože neexistují podmínky jejich falzifikace (19), a nesou tak prvky degenerativního vědeckého výzkumného programu, který se s námitkami vyrovnává jen prostřednictvím dalších vrstev *ad hoc* hypotéz.

Co víc, konspirační teorie nejsou vyvratitelné nejen pomocí evidence, ale ani prostřednictvím jiné konspirační teorie se zcela protikladným obsahem. Zastánci konspiračních teorií v nejednom případě mohou věřit v několik konspiračních teorií, jejichž obsah je vzájemně neslučitelný (20). Není pro ně neobvyklé zastávat přesvědčení, že princezna Diana zinscenovala svou vlastní smrt, zároveň věřit, že byla zavražděna odpadlickou buňkou britské tajné služby či se stala terčem

atentátu ze strany obchodních nepřátel rodiny Fayedů (20). Podobně někteří věří, že Usáma bin Ládín zemřel ještě před příletem amerických helikoptér, a zároveň obhajují tvrzení, že je stále naživu a do moře bylo svrženo cizí tělo. Stejně paradoxní se jeví i přesvědčení, že COVID-19 je hoax a zároveň biologická zbraň (21).

Maladaptivita nevyvratitelnosti

Selektivní zacházení s důkazy, odolnost vůči falzifikaci a reinterpretace falzifikátorů jako důkazů pravdivosti jsou součástí mnoha závěrů, že víra v nefalzifikovatelné teorie je iracionální (22). Podobným způsobem lze argumentovat, že nevyvratitelnost konspiračních teorií je „dokonalým příkladem konfirmačního zkreslení“ (23), které je definováno jako kognitivní tendence vyhledávat, pamatovat si a upřednostňovat informace, které podporují již existující přesvědčení, zatímco rozporné údaje jsou zlehčovány či odmítány (24).

Udržovat nevyvratitelné přesvědčení však není jen iracionální, ale vykazuje také prvky kognitivní rigidity. Ta je obecně definována jako obtíž přepínat mezi různými způsoby myšlení (25) a neschopnost přizpůsobit se novým podmínkám. Doprovází ji absolutní jistota ve vlastní názory, která činí jedince odolným vůči změně a brání mu přijímat alternativní vysvětlení (26). Mimoto je kognitivní rigidita nejen stabilním prediktorem víry v konspirační teorie, ale také spolehlivým ukazatelem rigidního pravicového autoritářství (27), obecného dogmatismu (28) a kategorizujícího, černobílého pohledu na svět (29).

Už tento výčet by měl nastínit maladaptivitu konspiračních teorií, ovšem největší maladaptivita konspiračních teorií vychází právě z jejich nevyvratitelnosti a schopnosti absorbovat vše, co by za normálních okolností vedlo k jejich vyvrácení. Každý nový podnět, místo aby teorii oslabil, je do ní včleněn jako další „důkaz“ její pravdivosti. Čím více je teorie vyvrácena, tím silnější a komplexnější často bývá. Výsledkem je zákonitě její rozrůstání, které postupně napadá širší okruhy témat a neustále rozšiřuje i okruhy aktérů, kteří jsou součástí spiknutí. Jednoduše řečeno: čím více falzifikační evidence, tím větší kruh konspirátorů (30).

Tak postupně vzniká hypertrofovaný narativ, který oslabuje důvěru v instituce a stává se hluboce maladaptivním vzorcem myšlení. Ten je o to nebezpečnější, jelikož emoční náboj konspiračních teorií často funguje jako palivo extremismu a většině extremistických skupin propůjčuje i domnělou legitimitu pro násilné jednání (31).

Střet zájmů:

Autor práce prohlašuje, že v souvislosti s tématem, vznikem a publikací tohoto článku není ve střetu zájmů a vznik ani publikace článku nebyly podpořeny žádnou farmaceutickou firmou.

Grantová podpora:

Práce na tomto článku byla podpořena z prostředků OP JAK, MŠMT, reg. č. CZ.02.01.01/00/23_025/0008715 („Sociálně-kulturní determinanty dopadu cirkulace reprezentací na lidskou mysl a možnosti remediac“) a výzkumným programem Univerzity Karlovy Cooperatio – Neurosciences.

LITERATURA:

1. Prooijen JW van, Etienne TW, Kutiyski Y, Krouwel APM. Conspiracy beliefs prospectively predict health behavior and well-being during a pandemic. *Psychol Med.* 2023 Apr;53(6):2514–21.
2. van Prooijen JW, Spadaro G, Wang H. Suspicion of institutions: How distrust and conspiracy theories deteriorate social relationships. *Curr Opin Psychol.* 2022 Feb 1;43:65–9.
3. Jolley D, Douglas KM. The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS One.* 2014;9(2):e89177.
4. Hildreth JE, Alcendor DJ. Targeting COVID-19 vaccine hesitancy in minority populations in the US: implications for herd immunity. *Vaccines.* 2021;9(5):489.
5. Pisl V, Volavka J, Chvojková E, Cechova K, Kavalířová G, Vevera J. Willingness to Vaccinate Against COVID-19: The Role of Health Locus of Control and Conspiracy Theories. *Front Psychol* [Internet]. 2021 Oct 22 [cited 2025 Nov 12];12. Available from: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.717960/full>
6. Ke R, Romero-Severson E, Sanche S, Hengartner N. Estimating the reproductive number R0 of SARS-CoV-2 in the United States and eight European countries and implications for vaccination. *J Theor Biol.* 2021;517:110621.
7. Imhoff R, Zimmer F, Klein O, António JHC, Babinska M, Bangerter A, et al. Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nat Hum Behav.* 2022 Mar;6(3):392–403.
8. Rottweiler B, Gill P. Conspiracy beliefs and violent extremist intentions: The contingent effects of self-efficacy, self-control and law-related morality. *Terror Polit Violence.* 2022 Oct 3;34(7):1485–504.
9. Posard MN, Kepe M, Reininger H, Marrone JV, Helmus TC, Reimer JR. From consensus to conflict. RAND Corporation. Available from: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA704-1.html; 2020
10. Douglas KM, Sutton RM, Cichocka A. The psychology of conspiracy theories. *Curr Dir Psychol Sci.* 2017;26(6):538–42.
11. Van Prooijen JW, Douglas KM. Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Mem Stud.* 2017;10(3):323–33.
12. Vojtěch Pišl, Jan Vevera. Konspirační teorie jako přirozená součást pandemií. *Časopis lékařů českých.* 2021;(160):37–9.
13. Goertzel T. Belief in conspiracy theories. *Polit Psychol.* 1994;731–42.
14. Imhoff R, Bruder M. Speaking (un-) truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. *Eur J Personal.* 2014;28(1):25–43.
15. Sedek G. Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. *Int J Sociol.* 2005;35(1):40–64.
16. Douglas KM, Sutton RM. The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *J Soc Psychol.* 2008 Apr;148(2):210–21.
17. Prooijen JW van. The psychology of conspiracy theories. London: Routledge; 2018. 118 p.
18. Prooijen JW van. Psychological benefits of believing conspiracy theories. *Curr Opin Psychol.* 2022 Oct 1;47:101352.
19. Goertzel T. Conspiracy theories in science. *EMBO Rep.* 2010 Jul;11(7):493–9.
20. Wood MJ, Douglas KM, Sutton RM. Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Soc Psychol Personal Sci.* 2012 Nov 1;3(6):767–73.
21. Petrović M, Žeželj I. Both a bioweapon and a hoax: the curious case of contradictory conspiracy theories about COVID-19. *Think Reason.* 2023 Oct 2;29(4):456–87.
22. Harris K. What's Epistemically wrong with conspiracy theorising? *R Inst Philos Suppl.* 2018;84:235–57.
23. Wagner-Egger P. The noises of conspiracy: Psychology of beliefs in conspiracy theories [Internet]. OSF; 2022 [cited 2025 Sep 24]. Available from: https://osf.io/fv52e_v1
24. Nickerson RS. Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Rev Gen Psychol.* 1998;2(2):175–220.
25. Cools R, Robbins TW. Chemistry of the adaptive mind. *Philos Trans R Soc Lond Ser Math Phys Eng Sci.* 2004;362(1825):2871–88.
26. García-Mieres H, Usall J, Feixas G, Ochoa S. Placing cognitive rigidity in interpersonal context in psychosis: Relationship with low cognitive reserve and high self-certainty. *Front Psychiatry.* 2020;11:594840.
27. Grzesiak-Feldman M. Are the high authoritarians more prone to adopt conspiracy theories? *Psychol Conspir.* 2015;1:117–39.
28. Zmigrod L, Zmigrod S, Rentfrow PJ, Robbins TW. The psychological roots of intellectual humility: The role of intelligence and cognitive flexibility. *Personal Individ Differ.* 2019;141:200–8.
29. Zmigrod L. The role of cognitive rigidity in political ideologies: theory, evidence, and future directions. *Curr Opin Behav Sci.* 2020;34:34–9.
30. Keeley B. Of conspiracy theories. *J Philos.* 1999;96(3):109–26.
31. Farinelli F. Conspiracy theories and right-wing extremism – insights and recommendations for P/CVE.

Mgr. Marek Havlík, Ph.D.
 Národní ústav duševního zdraví
 Topolová 748
 250 67 Klecany
 e-mail: Marek.Havlik@nudz.cz